

نگاهی به الشریعة الی استدراک الذریعة*

• علی اکبر صفری

الشریعة الی استدراک الذریعة (الجزء الاول)، تألیف السید محمد الطباطبائی البهبهانی (منصور)، مکتبه، متحف و مرکز وثاق مجلس الشوری الاسلامی ۳۷۲ ص وزیری. چندی پیش در راستای معرفی آنچه بر روی جلد آمده است «سلسله فی تصانیف الشیعه» تعلیقات استاد عبدالحسین حائری و مستدرکات الذریعة با عنوان «الشریعة الی استدراک الذریعة» از سوی کتابخانه مجلس شورای اسلامی به بازار چاپ و نشر عرضه شد. برای نقد و معرفی این کتاب ناگزیر به معرفی اجمالی الذریعة می‌باشیم.

الذریعة و مستدرکات

دائرة المعارف بزرگ کتابشناسی شیعه الذریعة الی تصانیف الشیعة اثر عظیم و گرانسنگ علامه آقابزرگ طهرانی (۱۲۹۳ ق تا ۱۳۸۹ ق) می‌باشد که در ۲۵ جلد - جلد نهم که شامل فهرست دیوان‌های شاعران شیعه در چهار مجلد است - طی حدود نیم قرن از سال ۱۳۵۵ ق تا ۱۳۹۸ ق در نجف و تهران به طبع رسید و مستدرکات و یادداشت‌های مؤلف به اهتمام جناب استاد بزرگوار سید احمد حسینی اشکوری در سال ۱۴۰۵ ق به اهتمام انتشارات آستان قدس رضوی در مشهد منتشر گردید. مرحوم آقا بزرگ طهرانی در این کتابشناسی تعداد ۵۵۰۹۵ عنوان کتاب را که اگر کتاب‌هایی که در ضمن سایر مدخل‌ها معرفی شده به این عدد بیافزاییم حدود ۵۵۵۰۰ عنوان کتاب را در ۱۱۵۵۴ صفحه معرفی کرده است. وی در این معرفی‌ها که به کتاب‌های شیعه (امامی، زیدی اسماعیلی) اعم از فارسی، عربی، ترکی، کردی، اردو به ترتیب نام اول کتاب‌ها و طبق حروف الفبا می‌پردازد، صاحب الذریعة برای تألیف این اثر از سال

*آئینه پژوهش، سال ۱۷، شماره ۲-۳، خرداد - تیر، مرداد - شهریور ۱۳۸۵ (پیاپی ۹۸-۹۹)، ص ۱۹۵-۲۰۱.

۱۳۲۹ و تا روزهای آخر حیات طیبه خود (سال ۱۳۸۹ ق) قریب به شصت سال به تحقیق پرداخت و به کتابخانه‌های عمومی کشورهای ایران، عراق، سوریه، فلسطین، حجاز، مصر و... و بسیاری از کتابخانه‌های خصوصی در این کشورها مسافرت کرده است. ۶۴ کتابخانه را شخصاً تحقیق نمود و فهرست‌های بسیاری را مطالعه کرد. در این اثر تحقیقات بسیاری در زمینه‌های کتابشناسی، نسخه‌شناسی، رجال، تراجم، لغت، معرفی ترجمه‌ها، تصحیح اشتباهات دیگران در نام کتاب‌ها و وفات مؤلفین، توضیح اصطلاحات علوم، مقالات موضوعی کتاب‌ها و... آمده است. پس از آنکه طی سال‌های گذشته کتاب‌هایی درباره‌ی *الذریعه* تألیف شدند، از جمله *تبویت الذریعه*، *اعلام الذریعه*، *تلخیص و ترجمه الذریعه* به عنوان *مصنفات شیعه*، *مقالات الذریعه*، *تعلیقات الذریعه* در کتاب *مع موسوعات رجال الشیعه* و نسخه پژوهشی و طرح تدوین کتابشناسی بزرگ شیعه و... درباره‌ی *مستدرکات الذریعه* (آنچه که مرحوم آقا بزرگ طهرانی نیز فهرست کرده‌اند) درج ۶ ص ۲۳۹: *مستدرکات الذریعه* تألیف علامه سیدعبدالعزیز طباطبائی یزدی که از سال ۱۳۵۸ ش تا سال ۱۳۷۴ ش طی شانزده سال، یازده هزار کتاب که مرحوم آقابزرگ طهرانی ذکر نکرده - چه مؤلفین آنها مقدم بر علامه طهرانی و چه مؤخر از او بوده باشند - فهرست نموده است که امید است در آینده‌ای نزدیک به دست فرزندان ایشان در حدود سه هزار صفحه به طبع آراسته گردد؛ مرحوم محقق طباطبائی علاوه بر اهتمام در تدوین *الذریعه* و همراهی با آقا بزرگ طهرانی همزمان به استدراک پرداخته و طی آن تمامی مجلدات *الذریعه* را قبل از چاپ به خط خود استنساخ نموده است.

تکمله الذریعه تألیف علامه سید سعید اختر رضوی که تعداد هشتصد عنوان در نسخه پژوهی دفتر دوم معرفی شده است.

تکمله الذریعه از علامه سید محمدعلی روضاتی که علاوه بر استدراک، تعلیقه و نقد و تصحیح *الذریعه* را نیز شامل می‌شود و به صورت مخلوط می‌باشد.

مستدرک الذریعه که علامه محمدحسین جلالی آن را تدوین کرده است و بیشتر فهرست نسخ خطی موجود در کتابخانه‌های کشورهای غربی و امریکا است و به صورت مخلوط می‌باشد.

ضعف ساختار کتاب

در این استدراک نام کتاب، مؤلف، ملاحظات، اطلاعات نسخه‌شناسی و کتابشناسی معرفی شده است و اکثر قریب به اتفاق این کتاب‌ها از فهرست کتابخانه مجلس و فهرست کتابخانه مرکز مطالعات و تحقیقات دفتر تبلیغات اسلامی اخذ شده است. این استقرای ناقص در مقایسه با فهراس صدها کتابخانه موجود در کشور و سایر کشورها و تدوین استدراک بزرگ‌ترین منبع کتابشناسی شیعه بسیار سخیف می‌نمایند، صرف‌نظر از اینکه در ملاحظات کتاب اطلاعات نسخه‌شناسی و کتابشناسی تمیز داده نشده

و ارزش علمی کتاب‌ها و معرفی مهمترین نسخه‌های خطی کتاب‌ها و ذکر مختصات چاپی صورت نگرفته است، این کتاب با احتساب اوراق سفید در ۳۷۰ صفحه تألیف شده است که بیست صفحه به مقدمه و هفتاد صفحه به فهرس نام کتاب‌ها، مؤلفین و... اختصاص دارد. نام کتاب‌ها به ترتیب حروف اول عناوین از الف تا یاء فهرست شده است که در مجلات بعدی^۱ به ساختار تألیف و ترتیب عناوین فهرس خدشه وارد می‌سازد. در این مجموعه ۵۹۰ عنوان کتاب فهرست شده است که بعضی عناوین کتاب‌ها با تسمیه ذوقی به دو نام یا سه نام معرفی شده و همه هم شماره مستقل دارد که با حذف مکررات و موارد مخدوش از نصف تعداد عناوین هم کمتر خواهد شد. این نوع ساختار و آمار برخلاف روش تدوین *الذریعة* می‌باشد و حتی بعد از ده‌ها سال از تألیف *الذریعة* هیچ نوآوری عرضه نشده، بلکه پسرقت داشته است، چرا که می‌توان در معرفی کتاب خطی به تمام موارد تحقیقی از جنبه‌های کتابشناسی، نسخه‌شناسی، موضوع‌شناسی، متن‌شناسی و حتی جنبه‌های هنری پرداخت.

از بدیهی‌ترین اشتباهات مؤلف در تدوین استدراک، اشتباه در تاریخ تألیف *الذریعة* است، چرا که *الذریعة* مانند تمامی دائرةالمعارف‌ها و معجم‌ها محدود به زمان مشخص می‌باشد و به معرفی آثار مکتوب شیعه از آغاز قرن اول تا سال ۱۳۷۰ ق پرداخته شده است و مرحوم آقا بزرگ در جلد ۹ ص ۲۹۶ آورده است: «اتخذنا هذا العام آخر سنة نذكر التصانیفة المولفة فیما فی کتابنا *الذریعة* و ترکنا الآتی و الاتین بعدنا لیذكر فی المستدرک... فبعد هذا التاريخ لانذكر فی الذریعة الا ما الفت سابقاً علی هذا التاريخ او فیما و لا نزید علی ما کتبنا حتی الیوم الا الکتب القديمة و تجمع بعدئذ فی المستدرک»، مؤلف بعضی کتاب‌های تألیف شده بعد از این تاریخ را نیز به عنوان مستدرک آورده است، برای نمونه شماره‌های ۱۸، ۱۹، ۹۳، ۳۴۲ را نگاه کنید: *اجوبة المسائل* = بیست پرسش و پاسخ او فوائد هشتمانه و اجوبة المسائل او سی پرسش و پاسخ که از جمله کتاب‌های آیت‌الله سید علی موسوی بهبهانی‌اند (۱۲۶۴ - ۱۳۵۳ هـ ش) که در اصل به این عناوین می‌باشند. *بیست پرسش پیرامون موضوعات اعتقادی و پاسخ آنها*، چاپ قم، چاپخانه قم، چاپخانه حکمت، ۱۳۴۹ ش، رقی، ۷۵ ص و *سی پرسش و پاسخ پیرامون موضوعات اعتقادی و پاسخ آنها*، چاپ اصفهان، حسینة عمادزاده اعتقادی و پاسخ آنها، ۱۳۴۹ ش، رقی، ۱۰۴ ص.

مؤلف با تصرف و جعل عناوین آنها را «اجوبة المسائل» یا «فوائد هشتمانه» تألیف دیگر مؤلف معرفی کرده است که این کتاب در *الذریعة* (ج ۱۶، ص ۳۶۳) فهرست شده است، این دو کتاب در اصل بیست و یک سؤال بوده و در چاپ بعدی با اضافه کردن ده سؤال سی پرسش و پاسخ چاپ شده است، مضاف بر اینکه از تألیفات آیت‌الله موسوی بهبهانی به غیر از آثاری که در *الذریعة* آمده است یا رساله عملیه، *التوحید الفائق فی معرفة الخالق*، حاشیه توضیح *المسائل*، مقالات حول مباحث الفاظ از قلم افتاده

است و تعجب اینکه معرفی کتاب‌های چاپی را با آغاز و انجام به شیوه نسخ خطی بنا نهاده است مانند کتاب *اساس النحو* از تألیفات آیت‌الله بهبهانی (شماره ۳۷).

تکرار مدخل‌های الذریعة

از اشتباهات فاحش مؤلف عدم دقت و توجه درباره «استدراک» است در این کتاب مدخل‌هایی که در *الذریعة* فهرست شده است دوباره به عنوان «مستدرک» معرفی شده و عدم آشنایی با *الذریعة* باعث شده است کتاب‌هایی که مرحوم آقا بزرگ چند بار معرفی کرده باز هم «مستدرک» تصور شود برای نمونه:

ش ۱: *آئین بهین* تألیف محمد عباس بن احمد بن محمد شروانی یمنی که در *الذریعة* (ج ۲، ص ۴۷۰) ذکر شده است. همین کتاب را مرحوم صدرالافاضل در *مطلع الانوار* با عنوان «آیین بهلین» ترجمه فارسی کتاب *قانون* ذکر کرده است و ترجمه مؤلف در *تقواء البشر* (ج ۳، ص ۹۸۷، ۹۸۸) ذکر شده است.

ش ۲: *الاربع عشریات* که در *الذریعة* (ج ۲۴، ص ۲۳۵ و ۲۳۶) با عنوان *نظم المناقب* فهرست شده است که چهارده منظومه از شانزده منظومه محمد کاظم بن محمد صادق کاشانی اصفهانی (۱۲۰۵-۱۲۷۳ هـ) می‌باشد که در *الذریعة* با مشخصات و تاریخ تألیف و... معرفی شده و نسخه آن در کتابخانه سید محمد علی روضاتی در اصفهان موجود است.

ش ۴۱: *اسرار القلوب فی اوصاف المحبوب* تألیف میرزا محمد باقر لاهیجی اصفهانی مشهور به نواب که در *الذریعة* (ج ۲۲، ص ۲۵۲) فهرست شده و ترجمه مؤلف نیز در *الکرام البررة* (ج ۱، ص ۱۸۸) آمده است.

ش ۴۹: *اظهارالحق و معیار الصدق* تألیف احمد بن زین‌العابدین علوی عاملی اصفهانی که درباره زندگینامه ابومسلم خراسانی است و در *الذریعة* در سه مدخل معرفی شده است.

در ج ۴، ص ۱۵۰ ذیل ترجمه ابی مسلم المروزی؛

در ج ۹، ص ۱۲۲۱ ذیل دیوان نقیبی اصفهانی؛

و در ج ۱۱، ص ۹۱ با عنوان *رساله اظهارالحق و معیار الصدق*

ش ۵۱: *افضل التفاسیر* تألیف غلامحسین زندی شیرازی افضل‌الملک که خلاصه تفسیر *مجمع‌البیان*

می‌باشد در ج ۲۲، ص ۲۱۲ با عنوان *مخلص مجمع‌البیان* معرفی شده است.

ش ۵۲: *افضل التواریخ* تألیف غلامحسین زندی شیرازی. افضل‌الملک درباره تاریخ حکومت

مظفرالدین شاه قاجار در ج ۲۲، ص ۲۱۲ در ذیل اثر دیگر مؤلف *افضل التفاسیر* با معرفی نسخه خطی

معرفی شده است.

ش ۶۲ و ۱۲۸: *انجمن آرا* = تذکره شعرا تألیف احمد بیک بن فرامرز گرجی متخلص به اختر در ج ۴، ص ۲۸ ذیل *تذکره انجمن خاقان* فاضل گروسی با عنوان *تذکره شعراء عصر فتحعلیشاه قاجار* معرفی شده. سیر تألیف این تذکره و وفات مؤلف و ادامه تدوین تذکره و... به طور مفصل ذکر شده است و بار دیگر در ج ۹، ص ۶۱ ذیل عنوان «دیوان اختر الگرجی» یادآوری شده است.

ش ۷۰: *انیس العارفین فی شرح منازل السائرین* تألیف صفی‌الدین محمد طارمی که در ج ۲۲، ص ۲۴۸ در ذیل *منازل السائرین* در بخش شروح فارسی از نسخه خطی کتابخانه مجلس معرفی شده است. ش ۷۴: *بحر الآمال* تألیف محمد محسن بن محمد رفیع رشتی اصفهانی متخلص به عاصی در ج ۹، ص ۱۰۰۴ ذیل *دیوان مؤلف*، فهرست آثار از جمله کتاب *بحر الآمال* معرفی شده است.

ش ۸۴ و ۱۲۷: *بزم خاقان* = *تذکره السلاطین* تألیف شاهزاده محمد فرزند فتحعلیشاه قاجار که در ج ۹، ص ۴۵۹ ذیل «دیوان سلطان قاجار» ذکر شده و دو نسخه خطی کتابخانه مجلس و سپهسالار معرفی شده است:

ش ۸۷: *البلابل و العلاقل* اثر ابوالمکارم محمود بن محمد حسنی واعظ مفسر و متکلم قرن هفتم که در ج ۳، ص ۱۴۰ بدون ذکر مؤلف در ج ۲۶، ص ۱۰۶ با ذکر مؤلف ذکر شده است و در *دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی* (ج ۱، ۶۷۶) کامل معرفی شده است.

ش ۱۰۲: *التبصره فی التصریف* تألیف محمد کریم خان قاجار از بزرگان شیخیه کرمان در ج ۲۶، ص ۱۴۶ با عنوان اصلی *التبصره در علم صرف* به زبان عربی معرفی شده است، این کتاب در سال ۱۳۷۲ ق (چاپ اول) در ۱۳۸۴ ق (چاپ دوم) در کرمان منتشر شده است. کتابشناسی آن در فهرست مشایخ عظام، ص ۴۳۱ آمده است.

ش ۱۰۵ و ۱۰۸: *تجوید القرآن* تألیف حاجی بن یوسف‌الدین اسحاق شفتی گیلانی در ج ۸، ص ۱۵۲ با عنوان *دستور تجوید معرفی* شده است

ش ۱۲۱: *تحلیل الکلام فی فقه الاسلام* تألیف شیخ راضی تبریزی نجفی که در *الذریعة* ج ۷، ص ۳۳۲ با عنوان *خلاصة الکلام فی فقه الاحکام* فهرست شده است و علاوه بر *الذریعة* در *معجم رجال الفكر و الادب*: ج ۱، ص ۲۹۶، *گنجینه دانشمندان*، ج ۲، ص ۱۰۰، *تقیاءالبشر*، ج ۲، ص ۷۱۷، *آثار الحجة*، ج ۲، ص ۹۳، *تربت پاکان قم*، ج ۲، ص ۷۰۳، *موسوعة نجف الاشراف*، ج ۷، ص ۸۵، مع *علماءالنجف*، ج ۲، ص ۱۷۵ با همین عنوان ذکر شده است. این اثر در سال ۱۳۸۲ ش از سوی انتشارات امیر قلم تهران منتشر شده است.

ش ۱۲۳: *تذکره الافکار حکیم سعید بن محمد صالح خلخالی*، در ج ۲۶، ص ۱۷۸ با همان عبارات و الفاظ معرفی شده است.

- ش ۱۳۰: تذکره کاظم با عنوان *تذکره الشعراء* کاظم توپسرکانی در ج ۹، ص ۹۰۰ از نسخه موجود در کتابخانه مجلس با عین عبارات و الفاظ معرفی شده است.
- ش ۱۵۷ و ۵۴۳: *ترویج‌نامه و منظومه ترویج‌نامه* تألیف میرزا عبدالمجید ناجی تبریزی در ج ۱۹، ص ۱۴۲ با عنوان *مثنوی ترویج‌نامه* از نسخه موجود در دانشگاه تهران معرفی شده است.
- ش ۱۵۸: *تشویق السالکین الی معارج الحق و الیقین* اثر ملاحبیب‌الله شریف کاشانی در ج ۱۹، ص ۱۴۳ با عنوان *مثنوی تشویق السالکین* معرفی شده است.
- ش ۱۵۹: *تصریف* از سید محمدتقی بن محمد شفیع کازرونی بوشهری که در *الذریعه* با عنوان شرح *تصریف* در ج ۱۳، ص ۱۴۹ فهرست شده است. علاوه بر آن سید محمدتقی حجت بوشهری از علمای قرن چهاردهم می‌باشد و این کتاب را در اوایل تحصیل در حوزه به سال ۱۳۱۵ ق نوشته است که اشتهاً از علمای قرن سیزدهم قلمداد شده و مزید بر آن، کتاب *تصریف* که از نام و آغاز و انجام آن روشن است در علم «صرف» می‌باشد که عنوان شده از *عوامل فی النحو، الفیه ابن مالک،* و مصنفات زمحشری و... اقتباس شده است. شرح حال و آثار این نویسنده در کتاب *علما و نویسندگان بوشهر* بر پایه کتاب *الذریعه الی تصانیف الشیعه*، شیخ آقا بزرگ تهرانی نویسنده در کتاب *علما و نویسندگان بوشهر*، ص ۲۸، ۲۹، ۶۰، ۶۱ به تفصیل آمده است.
- ش ۱۶۳: *تعلیقات علی المسائل المهنائیه* تألیف شیخ اسماعیل بن محمد حسین مازندارانی که در ج ۷، ص ۱۱۰ با عنوان *حواشی المسائل المهنائیه* از ملا اسماعیل خواجه‌ئی (م ۱۱۷۳ق) که در زمان حمله افغان‌ها به اصفهان در سال ۱۱۳۵ ق تألیف شده است.
- ش ۱۷۱: تفسیر آیه شریفه *رب المشرقین و رب المغربین* اثر محمد تقی بن محمد حسین کاشانی که در ج ۴، ص ۴۸۹ با عنوان *توضیح الآیات* ذکر شده که جواب سؤال از بعضی آیات و تفسیر آیه «رب المشرقین و...» می‌باشد و نسخه موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی معرفی شده است و این کتاب در سال ۱۳۰۱ ق در تهران به طبع رسیده است.
- ش ۱۷۲: *تفسیر آیه شریفه فلا اقسام بمواقع النجوم* تألیف محمد بن محمود دهدار در ج ۲۶، ص ۱۴۵ با عنوان *تأویل آیه فلا اقسام بمواقع النجوم* فهرست شده است.
- ش ۱۸۸: *تلخیص التراجم و تنقیح المعاجم* از تألیف سید محمد بحر العلوم حسینی قزوینی در ج ۵، ص ۱۱۵ در ذیل *جغرافیای عالم* اثر دیگر مؤلف ذکر شده است و بار دیگر در ج ۱۰، ص ۱۴۸ با عنوان *رجال السید محمد* به طور مستقل معرفی شده است.
- ش ۱۹۱: *التهدیب فی النحو* از آثار شیخ بهائی که در اصل *تهدیب البیان* می‌باشد در ج ۴، ص ۱۱۵ و ج ۴، ص ۵۰۹ معرفی و شروح این کتاب در ج ۱۳، ص ۱۵۸ فهرست شده است.

ش ۱۹۷: جامع الاحکام فی مسائل الحلال و الحرام، تألیف رضی الدین محمد الحسینی در ج ۲۴، ص ۳۶۲ در پاورقی با تصریح به اینکه در محل خود آورده نشده است در ج ۲۶، ص ۲۴۷ به طور مفصل معرفی شده است.

ش ۲۱۴: الجواهر السنیة شرح عوامل المائة تألیف محمد علی بن محمد حسن آرائی کاشانی در الذریعة ج ۱۳، ص ۳۷۲ و ج ۲۱، ص ۳۸۵ معرفی شده است.

ش ۲۱۶: جواهر مکنونه، تألیف مصطفی بن محمد خوئی که ج ۵، ص ۲۸۲ با عنوان جواهر مکنونه اولئالی مخزونه آمده است.

ش ۲۱۷: جواهر نامه تألیف شاه محمد بن مبارک قزوینی که در ج ۲۱، ص ۲۵۵ با عنوان معرفت جواهر یا جواهر نامه معرفی شده است.

ش ۲۴۸: حاشیه الشفاء از آقا جمال خوانساری که حاشیه بر قسم الهیات شفا می باشد و با همان آغاز و تفصیل در الذریعة ج ۶، ص ۱۴۲ و ۱۴۳ معرفی شده است.

ش ۲۷۰: حدائق الادیاء، تألیف عبدالرزاق بیک بن نجفقلی دنبلی در ج ۹، ص ۱۰۸۳ در ذیل عنوان دیوان مؤلف دیوان مفتون دنبلی معرفی شده است.

ش ۲۷۱: حدوث العالم تألیف حسین بن ابراهیم تنکابنی که در ج ۱، ص ۸۹ با عنوان اثبات حدوث العالم معرفی شده است.

ش ۲۷۵: حقیقه الایمان تألیف شهید ثانی که در ج ۷، ص ۳۰ و ۳۱ با عنوان حقایق الایمان قریب به یک صفحه معرفی شده است و بار دیگر در ج ۲، ص ۵۱۴ با عنوان الایمان و الاسلام معرفی شده است و این کتاب در ۱۳۰۵ ق به طبع رسیده است.

ش ۲۷۷ و ۳۶۰: حکمة یمانی در شرح فصل ثانی = شرح الدرر المکنونه، تألیف محمد بن محمد باقر نواب لاهیجی که در ج ۲۲، ص ۲۵۲ با عنوان منازلات مجموعه رسائل فارسی از روی نسخه شماره ۶۸۲ کتابخانه ملی معرفی شده است.

ش ۳۱۰: رساله الخطیه تألیف شیخ احمد بن عبدالرضا البصری (مهذب الدین) با عنوان رسم الخط در ج ۱۱، ص ۲۳۱ با مشخصات تألیف در روستای خاور از نواحی مشهد و آغاز نسخه (احمدک یا من علم...) معرفی شده است.

ش ۴۳۶: قلائد الدرر فی بیان آیات الاحکام تألیف احمد بن اسماعیل جزایری نجفی (متوفی ۱۱۵۱) که در الذریعة ج ۴، ص ۲۶۹ با عنوان تفسیر جزایری و ج ۴، ص ۴، ص ۳۰۲ با عنوان تفسیر قلائد الدرر و در ج ۱۷، ۱۶۱، ۱۶۲ با عنوان قلائد الدرر فی بیان آیات الاحکام بالاثربه طور مفصل معرفی شده است.

ش ۴۶۲: *الآلی البهیة* از محمد بن اسماعیل آلابی که در *الذریعة* ج ۳، ص ۱۶۵ با عنوان *الرسالة البهیة* و ج ۱۱، ص ۱۳۳ با عنوان *الرسالة البهیة فی الرد علی الطائفة الغویة* و در ج ۱۵، ص ۲۹۵ با نام *عقد اللثالی البهیة فی رد الطائفة الغیبة* معرفی شده است که نام اصلی کتاب *عقد اللثالی البهیة فی الرد علی الطائفة الغیبة* می باشد.

مؤلف آن محمد بن اسماعیل بن عبدالجبار الحائری معروف به ابی علی رجالی صاحب کتاب *رجال منتهی المقال فی احوال الرجال* می باشد، این اشتباه در نام و مؤلف کتاب از فهرست کتابخانه مرکز مطالعات که مؤلف را «محمد بن اسماعیل آبی» معرفی کرده ناشی شده است و مؤلف هم کلمه «آبی» را تبدیل به «الآبی» نموده است.

ش ۵۰۲: *مروج الذهب و معاد الجواهر* از علی بن حسین بن علی مسعودی (م ۳۴۶هـ) که در *الذریعة* در (ج ۱، ص ۳۳۱) ذیل *مدخل اخبار الزمان و من اباده الحدیثان* آمده است.

مسعودی بنابر نوشته خود در مقدمه *مروج الذهب و مقدمه التنبیة و الاشراف کتاب اخبار الزمان* را در سی جلد تألیف کرده که درباره تاریخ و جغرافیای اماکن و ذکر ملوک و اخبار انبیاء و تاریخ خلفای راشدین و بنی امیه و بنی عباس می باشد و از آغاز آفرینش تا سال تألیف کتاب (۳۳۲ق) را در بر می گیرد و بار دیگر خلاصه را مختصر نموده و *مروج الذهب و معاد الجواهر* نامیده است. نسخه هایی از این کتاب در کتابخانه ظاهریه دمشق و کتابخانه آبروزینا میلان ایتالیا موجود است، مرحوم آقا بزرگ طهرانی کتاب *مروج الذهب* را در معرفی کتاب های دیگر ۶۵ مرتبه تکرار کرده است.

ش ۴۱۶: *عجائب الاخبار و نوادر الآثار* تألیف علامه سید عبدالله شبر که در ج ۱۵، ص ۲۱۸ با عنوان *عرائب الاخبار و نوادر الآثار* معرفی شده است که در دوازده هزار سطر تألیف گردیده است. ش ۵۴۰: *منشبة للصرف* که در ج ۲۳، ص ۲۶ با عنوان *منشبة* ذکر شده است.

ش ۴۶۷: *لمعات قدسیة* از احمد بن بن محمد ابراهیم بن نعمت الله الاردکانی که در ج ۱۱، ص ۵۰ با عنوان *رسالة فی اربعین حدیثاً* ذکر شده است.

ش ۴۶۱: *لثالی الاحکام* تألیف میرزا ابراهیم بن جمال الدین محلاتی که در ج ۱۸، ص ۲۵۷ معرفی شده است که در حقیقت تألیف جمال الدین محلاتی می باشد و در *تقیاء البشر* (ج ۱، ص ۱۱) نیز تصریح شده است: «کما ذکره المبرزا فرصت شیرازی آثار المعجم، ص ۴۴۰ و ذکر ان والده مرجعاً فی محلات وله شرح زبده الاصول و لثالی الاحکام فی الفقه این اثر تألیف والده میرزا ابراهیم، میرزا محمد علی جمال الدین محلاتی می باشد.

ش ۴۷۵: *مبانی الفروع* تألیف شیخ ابراهیم شیروانی از شاگردان صاحب *جوهر* که در ج ۱۹، ص ۴۶ با عنوان *مبانی الفقه* از نسخه موجود در کتابخانه نجف اشرف معرفی شده است.

ش ۵۷۴: نوافح الاسحار فی نتایج الاخبار تألیف شیخ محمد مهدی فتونی عاملی نجفی که در الذریعة ج ۲۴، ص ۴۲ با عنوان نتایج الاخبار و نوافح الازهار فی الاحکام المنصوصة بالمعموم و الخصوص من الكتاب و المائة عن الائمة الاطیاب فی کتب الاربعة و غيرها من کتب الاصحاب به صورت مفصل فهرست شده است.

ش ۵۷۴: نوافح الاسحار فی نتایج الاخبار تألیف شیخ محمد مهدی فتونی عاملی نجفی که در الذریعة ج ۲۴ ص ۴۲ با عنوان اصلی نتایج الاخبار و نوافح الازهار معرفی شده است و غیر از آن تکمله امل الاصل: ۳۹۲ و اعیان الشیعة ج ۱۰، ص ۶۷، فهرست کتابخانه مرعشی ج ۱۲، ص ۲۰ با همین عنوان فهرست شده است.

ش ۵۷۷: نهایة الايضاح فی شرح باب المساحة من المفتاح تألیف محمد علی بن اسماعیل حسینی بیرجندی که در ج ۲۴، ص ۳۹۶ با عنوان نهایة الايضاح در موضوع هندسه معرفی شده است .

ش ۵۴۸: منهج اليقين و صحيفة المتقين که این مدخل با مدخل تکراری ۱۴۱ با عنوان ترجمه بحار الانوار معرفی شده است، تألیف محمد رضی بن محمد تقی بن عبدالله بن محمد تقی مجلسی (برادرزاده علامه دوّم) می باشد که جلد نهم بحار الانوار در موضوع امامت امیرالمومنین علی(ع) را به فارسی ترجمه کرده است. این کتاب در الذریعة (ج ۱۵، ص ۲۳) با عنوان صحیح صحيفة المتقين و منهج اليقين و بار دیگر در ج ۴، ص ۸۸ با عنوان ترجمه تاسع بحار معرفی شده است و فقط در دو نسخه موجود در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی به شماره ۱۸۷۶ و ۱۹۰۷ با عنوان منهج اليقين و... فهرست شده است و در نسخه های موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۷۱۷۸، در فهرست نسخه های خطی (ج ۲، ص ۹۶۸ و ج ۶، ص ۴۵۰۱) در کتابخانه ملی ملک به شماره ۶۱۴۴، در فهرست نسخه های خطی فارسی پاکستان (ج ۱۰، ص ۲۹۶، ۲۹۷) در کتابخانه موزه ملی کراچی و کتابخانه اصفیه هند: (ج ۳، ص ۳۸۰) و، عنوان صحيفة المتقين و منهج اليقين آورده است.

ش ۷۰ و ۳۸۷: انیس العارفين فی شرح منازل السائرين تألیف صفی الدین محمد الطارمی که در الذریعة (ج ۲۲، ص ۲۴۸) با مختصات معرفی شده از روی نسخه کتابخانه مجلس معرفی شده است.

ش ۲۳۷: حاشیه شرح آداب البحث للعضدی = حاشیة الرسالة الحنفیة این حاشیه تألیف ابوالفتح بن مخدوم حسینی قزوینی (م ۹۷۶ ق / ۱۵۶۸ م) در سال ۹۵۳ ق تألیف شده است که تاریخ وفات مؤلف (۹۵۰ ق) در صفحات ۱۱۸ و ۱۲۲ اشتباه ثبت شده است و مرحوم آقا بزرگ طهرانی کتاب مورد نظر را با تألیف دیگر مؤلف حاشیه بر شرح قطب الدین رازی بر شمسیه نجم الدین کاتبی قزوینی که هر دو در موضوع منطق می باشد با عنوان حواشی النقیه علی الآداب و الشمسیه در ج ۷، ص ۱۱۱ ذکر کرده است که حاشیه است بر شرح ملامحمد حنفی تبریزی بر کتاب آداب البحث قاضی عضدالدین ایچی و موضوع

آن آداب البحث یا مناظره؛ صنعت جدل در منطق می‌باشد و ده‌ها نسخه از جمله در کتابخانه اداره اوقاف موصل هفت نسخه، کتابخانه آستان قدس رضوی (ع) سه نسخه، کتابخانه دانشگاه تهران دو نسخه، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی دو نسخه، و کتابخانه وزیری یزد و کتابخانه مدرسه فیضیه و... موجود می‌باشد و جالب اینکه در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۲ / ۳۷۴۳ معرفی در فهرست جلد دهم، بخش چهارم، صفحه ۱۷۳۸ و به شماره ۲ / ۳۴۸۲ در جلد دهم، بخش سوم، صفحه ۱۴۴۱ موجود است که مؤلف فقط به فهرست کتابخانه مرکز مطالعات و تحقیقات اشاره کرده است، برای اطلاعات بیشتر به *دائرة المعارف تشیع* (جلد ۱، ص ۴۲۸، ۴۲۹) *دائرة المعارف بزرگ اسلامی* (ج ۶ ص ۱۰۰) و موسوعه مؤلفی الامامیه (ج ۲، ص ۲۴۳ و ۲۴۴) مراجعه شود. همین مؤلف در *دائرة المعارف تشیع* به اشتباه دو مرتبه (در ج ۱ با عنوان ابوالفتح سعیدی و در ج ۹ با عنوان شرفه) معرفی شده است.

شیعه‌شناسی صاحبان آثار

مرحوم آقا بزرگ تهرانی در *الذریعه* به کتاب‌های نویسندگان غیر شیعی که خارج از موضوع کتاب است پرداخته است و علت آن دلایلی از این دست می‌باشد: ۱. این آثار درباره شیعه و اصول و اعتقادات شیعه تألیف شده است؛ ۲. بودن مؤلف در مجتمع شیعی و تألیف کتاب به روش تشیع کافی است حکم کنیم از تألیفات شیعه محسوب شود؛ ۳. نویسندگان آثار از نظر سیاسی شیعه نبوده، لکن اکثریت از نظر فلسفی و کلامی شیعه بوده‌اند؛ ۴. با فهرست این آثار مانع از بین رفتن و مفقود شدن آنها گردید، چه اینکه بسیاری از فهرست‌های نسخه‌های خطی و کتاب‌های تراجم و کتابشناسی و... هنوز چاپ نشده بود؛ ۵. ذکر بعضی کتاب‌ها و تعلیقات از سوی دیگران صورت گرفته است، اما *الذریعه* نیز بایست تنقیح و تنظیم شود و مؤلف مستدرک بعد از نیم قرن همان سبک و سیاق را پی گرفته و عناوینی را بدون نظم و روش عرضه کرده است، برای نمونه:

۲۴۱، ۲۵۷: حاشیه شرح حکمة العین و حاشیه محاکمات تألیف میرزا حبیب‌الله جان باغنوی

شیرازی (۵۹۹۴) یکی از آخرین حکمای بزرگ ایران پیرو طریقه اشمریه و از شافعیان متعصب می‌باشد. ش ۱۵۴: *تشریح الادراک فی شرح تشریح الافلاک*، تألیف ابراهیم بن حیدر صفوی حسین آبادی. این کتاب شرح مزجی *تشریح الافلاک* شیخ بهائی در موضوع علم هیئت می‌باشد و از نسخه معرفی شده کتابخانه مرعشی فهمیده می‌شود که شارح در خطبه آغازین کتاب به مسلک جد خود احمد بن حیدر حیدری شافعی بوده است.

ش ۱۷۶: *تفسیر و حاشیه نه‌ایه الطلب* از شاه نعمت الله ولی که غیر شیعه بودن و پیرو طریق اشعریه

بودن وی احتیاجی به توضیح ندارد.

مواردی دیگر

ش ۲۴۲ و ۲۴۴: حاشیه شرح حکمة العین و حاشیه شرح المواقف که از روی فهرست مجلس به اشتباه تألیف کمال الدین مسعود شیروانی (۹۹۵ ق) محسوب شده است و همان گونه که در کشف الظنون (ج ۱، ص ۶۸۵) معجم المؤلفین (ج ۱۲، ص ۲۲۷) و فهرست دانشگاه تهران (ج ۳، ص ۲۳۸) مسطور است تألیف کمال الدین مسعود شیروانی می باشد.

ش ۲۹۲: دقائق التأویل و حقائق التنزیل تألیف ابی المکارم قوام الدین محمد حسنی از منابع تعلیقه الذریعة محقق طباطبائی و مقدمه کتاب البلابل و القلائل نوشته شده است، غافل از اینکه در کتابخانه مجلس به شماره ۱۸۳۹۴ [فهرست کتابخانه مجلس سنا، ج ۲، ص ۳۲۴] نسخه آن موجود است. * تاریخ وفات میر ابوالفتح حسینی سعیدی در صفحه ۱۱۷ سال ۹۷۶ ق و در صفحه ۱۲۲ سال ۹۵۰ ق نوشته شده است.

ش ۲۹۷: دیوان بهجت الشعراء / او شعره که نوشته شده است اشعارش در مجموعه قلندر شاه موسوم به دفتر الهیات یافت شده است و مؤلف غیر از وی چند شعر از عبدالباقی افندی و قلندر شاه خوئی پیدا کرده و برای هر کدام دیوان درست کرده است. در جلد هفدهم فهرست کتابخانه مجلس دیوان بهجت قاجار به شماره ۵۹۵۲ معرفی شده است.

ش ۲۲۰: حاجی بنیاد مجموعه ای است که به خط حاجی بنیاد تبریزی خوشنویس کتابت شده است و به این ترتیب نام کتاب، مولف و خطاط یک عنوان شده است.

ش ۱۲۹ و ۴۳۸: تذکرة شعراء کاشان یا کاشانه دانش تألیف حسین بیضائی (پرتو) که مؤلف چنین معرفی شده است: «للمیرزا حسین بن المیرزا علی محمد خان الادیب الروح الامینی الآرانی الکاشانی المشتهر بپرتو بیضائی من ادباء القرن الاخير و المتوفى سنة ۱۳۴۸ ش و المدفون بمقبرة الفيض الکاشانی بمدینة الکاشان». با این اطناب کتاب بعد از سال تألیف الذریعة نوشته شده و مؤلف غیر از این هم تألیفات دیگری درباره تاریخ کاشان، تاریخ زورخانه (ورزش باستانی ایرانی) و... داشته است که یکی گلچین شده است.

ش ۳۰۰: دیوان عبدالباقی افندی / او شعره که منبع آن معرفی شده است: «فی دفتر الهیات لقلندر شاه خوئی فی مکتبة المجلس برقم ۸۹۱۹، من ورقة ۲۷۳ الی ۲۷۲» و این گونه یک ورقه شعر دیوان معرفی شده است.

ش ۱۰۴: تجوید القرآن که موضوع کتاب شیخ مهذب الدین احمد بن عبدالرضا بصری می باشد عنوان کتاب تلقی شده است. با اینکه صاحب الذریعة نیز این کتاب را با عنوان تجوید القرآن آورده است، مؤلف به جای «یأتی بعنوان» نوشته است «مر باسمه» که در صفحات بعد با عنوان «التنصیديه» آمده است.

ش ۳۸: *استیفاء المہمات*: که در ادامه معرفی آمده است «ذکره الاستاد الحائری بہامش نسخه من *الذریعہ* من دون ذکر اسم المؤلف» که بدون اینکه معرفی شود در چه موضوع، مؤلف، از کدام کتابخانه و مصدر کتابشناسی اخذ شده است که البتہ نمونه‌هایی دیگری از این قبیل وجود دارد.

فہرست تألیفات شیعہ و الذریعہ

الذریعہ بزرگترین و غنی‌ترین منبع کتابشناسی کہ می‌بایست تنظیم و تصحیح و تکمیل گردد و در عصر حاضر دانشنامہ‌هایی بہ این امر می‌پردازند از جملہ:

۱. *فہرست آثار مکتوب شیعہ*^۲ کہ بہ ہمت محقق پرتلاش حجت الاسلام رضا مختاری در مؤسسہ کتابشناسی بزرگ شیعہ در قم تدوین می‌شود کہ بہ *فہرست آثار شیعہ* بہ طور اعم از آغاز تا سال ۱۴۰۰ ق بہ سہ زبان فارسی، عربی و انگلیسی می‌پردازد، این منبع قریب بہ چہل جلد رحلی خواهد شد و ہم اکنون در مرحلہ تحقیق می‌باشد.^۳

۲. *موسوعۃ مؤلفی الامامیۃ* کہ در مجمع الفکر الاسلامی = مجمع اندیشہ اسلامی در قم تدوین می‌شود کہ قریب بہ صد جلد وزیری خواهد شد. در این اثر نام مؤلفین بہ ترتیب نام کوچک و ترتیب الفبا تنظیم شدہ و شرح حال علمی و تألیفات آنها ذکر می‌شود. از این موسوعۃ ہفت جلد از سال ۱۴۲۱ ق تاکنون، حرف الف از نام «آتشی تا» اقرار بہ چاپ رسیدہ است.

این دانشنامہ‌ها ہمتی بزرگ و تحقیقی جامع می‌طلبند، چرا کہ *فہرست* تمام آثار شیعہ اعم از نسخہ‌های خطی و چاپی در کلیہ موضوعات کہ در تمام گسترہٗ جہان تألیف شدہ‌اند، فراتر از گفتن و نوشتن می‌باشد، امید است *فہرست آثار شیعہ* کہ ادامہ *راہ الذریعہ* می‌باشد بہ طور منظم و جامع نہ این‌گونہ کہ در نقد آمدہ است بہ صورت پراکندہ پریشان تداوم یابد.

پی‌نوشت‌ها

۱. مجلدات بعدی نیز در شرف طبع قرار دارد، کتاب *ماہ کلیات* ۹۶: ۲۸ و ۲۹،

۲. این نام قطعی نمی‌باشد.

۳. این طرح در *مجلدۃ آیینہ پژوهش* شماره ۲۹-۳۰ (بہمن و اسفند ۱۳۷۳) معرفی شدہ و سپس بہ صورت کتاب مستقل با عنوان *طرح تدوین کتابشناسی بزرگ شیعہ* در سال ۱۳۷۶ از سوی مرکز بررسی‌های اسلامی الغدیر و بار دیگر در کتاب *جمع نویسندگان* [مجموعہ مقالات جناب آقای مختاری] در جلد اول بہ طبع رسیدہ است.